

KUZEY IRAK VE TÜRKİYE

Mustafa Yıldız

Referans için: Yıldız, Mustafa. "Kuzey Irak ve Türkiye". İNSAMER Rapor 152. Aralık 2021.

Rapor

Giriş

Irak Anayasası'na göre resmî olarak Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi (IKYB) şeklinde tanımlanan Kuzey Irak, yaklaşık 40.000 km² alana sahip özerk bir idari birimdir. Batıda Suriye, doğuda İran, kuzeyde Türkiye ile sınır komşusudur. Kendi iç işleyişinde bağımsız, dış politikada Irak merkezî hükümetine bağlı olan bölgesel hükümetin başkenti Erbil'dir.

Yerel IKYB Parlamentosu Erbil'de bulunsa da bölgesel anayasa Kerkük kentini Kürdistan bölgesinin

başkenti olarak tanımlamaktadır. 2018 yılında yapılan nüfus sayımına göre bölgenin nüfusu 7.250.000'dir. Resmî dili Kürtçe ve Arapça olan IKYB nüfusunun çoğunluğu Sünni Müslüman'dır. Ayrıca Kürtler arasında az da olsa Katolik, Doğu Ortodoks, Süryani, Ermeni ve Keldani kiliselerine bağlı kişiler ve Yezidi inancını benimseyenler de bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin yıkılması sonrasında ortaya çıkan yeni Ortadoğu'da 20. yüzyıl boyunca özerklik veya bağımsızlık mücadelesi veren Irak Kürtleri, ilk yıllardan

itibaren Baas Partisi'nin Araplaştırma siyasetinin kurbanı olmuştur. 2003 yılındaki ABD işgaliyle birlikte, Saddam Hüseyin'in devrilmesinden sonra, Bağdat hükümeti 2005 yılında Kürdistan'ın özerkliğini tanıyan yeni bir anayasayı kabul etmiştir.

IKYB, Irak'ın kuzeyindeki dört ili (Süleymaniye, Erbil, Dohuk ve Halepçe) ve bu illere bağlı 26 büyük ilçeyi (Zaho, Amediye, Çemçemal ve Simele gibi) kapsamaktadır.

Irak Kürdistan bölgesi, bu dört ilin yanı sıra, şu anda Irak merkezî hükümetinin hukuki bir parçası olan Ninova, Kerkük ve Diyala illeri üzerinde de hak iddia etmektedir. DAEŞ'e yönelik operasyon sonrasında Irak ordusunun çekilmesi üzerine Kerkük ve Diyala illerinin kontrolü IKYB kontrolüne geçmiştir.

Sosyoekonomik Durum

Kuzey Irak bölgesi, Irak'taki en düşük yoksulluk oranlarına sahip bölgedir. IKYB ekonomisini tarım, turizm, ticaret ve petrol ihracatı oluşturmaktadır. Kişi başı ortalama millî gelir yaklaşık 7.700 dolardır. Büyük bölümü Kerkük kentinde olmak üzere bölgede 2,83 trilyon metreküp doğal gaz rezervi ve 45 milyar varil petrol rezervi bulunduğu tahmin edilmektedir. Başlıca petrol

ihracat ortakları arasında İsrail, İtalya, Fransa ve Yunanistan gelmektedir.

Bölgede çoğunlukla buğday, arpa, tütün, pamuk ve meyve yetiştirilmektedir. Bu ürünler bölge halkının ihtiyacını büyük oranda karşılamaktadır. IKYB sınırları içinde küçük sanayi işletmeleri yanı sıra özellikle çimento, mermer, demir, nikel, kömür, bakır, altın, kireç gibi sektörel üretim yapan işletmeler de bulunmaktadır. Ayrıca dünyanın en büyük kayalık kürdü yatağı da Erbil'dedir.

Günümüzde ne Irak'ta ne de IKYB'de sağlık verileri hâlâ düzenli toplanmadığından toplumun bu alandaki ihtiyaçlarını karşılayacak bir planlama da yoktur. Suriye iç savaşı ve DAEŞ'ten dolayı ülke içinde yer değiştirmek zorunda kalan milyonlarca insan, yerleştikleri bölgelerin sağlık sistemlerinde ciddi sıkıntılara sebep olmaktadır. Bu bölgelerden biri olan Kuzey Irak, bu alandaki ihtiyacı karşılamak için hem merkezî hükümetten hem de yardım kuruluşlarından gelen desteklere bağımlı durumdadır. Ayrıca iki yıldır devam eden pandemi sürecinde de mevcut altyapı sorunları sebebiyle vakaların tespiti ve tedavisinde sorunlar yaşanmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü vaka sayılarının Irak genelinde şimdilik 2 milyon civarında olduğunu açıklamıştır.

IKYB’de kanıta dayalı sağlık politikası kararlarını desteklemek amacıyla bir Sağlık İzleme Sistemi geliştirilmektedir. Programın fizibilitesini değerlendirmek için pilot aşama 2015’te başlatılmış, 2018’de uygulama aşamasının ilk adım olarak yazılım platformu ve kodlama sistemi seçilerek e-sağlık sistemine dâhil edilecek kamu hastaneleri (PH) ve Halk Sağlığı Merkezleri (PHC) belirlenmiştir. Önümüzdeki üç yıl içinde hedef bölgede 120 operasyon merkezine ulaşılması ve sistemin daha sonra tüm Irak’a yayılması öngörülmektedir. Projenin amacı, Irak’ta ilk Sağlık Bilgi Sistemi’ni kurarak IKYB’yi buna dâhil etmektir.

Hâlihazırda PHC’de ~400.000, hastanelerde ise ~200.000 hastalık olayı toplanmıştır; bu da sistemi bölgedeki en geniş nöbetçi sürveyans sistemlerinden biri hâline getirmektedir. 2019 Eylül’ünde yerel sağlık yetkilileri tarafından 25’i Duhok, 16’sı Erbil, 15’i Süleymaniye ve 3’ü Halepçe’de olmak üzere toplam 59 merkez Sağlık Bilgi Sistemi’ne dâhil edilmiştir.

Bölgede eğitim sistemi de ülkede yaşanan çalkantılı süreçlerin kurbanı olmuştur. 1990’lı yıllara kadar ilk ve ortaöğretim neredeyse tamamen Arapça ve Irak Arap kültürüne göre iken 2003’teki ABD işgalinden sonra Kuzey Irak’ın özerkleşme sürecinin hızlanmasıyla Kürtçe eğitim ve müfredat

ön plana çıkmaya başlamıştır. Bölgede ilköğretim oranı istenilen seviyede olsa da lise ve özellikle yüksek öğretimde ciddi sorunlar yaşanmaktadır. 10’dan fazla üniversitenin bulunduğu IKYB’de eğitimde kalite sorunu da devam etmektedir.

Tarihî Arka Plan

Osmanlı Dönemi ve Mirası

Kuzey Irak bölgesi Yavuz Sultan Selim döneminde çatışmasız olarak Osmanlı yönetimine girmiştir. Bölgeye yönelik Osmanlı ilerleyişi sürerken, yerel Kürt beyleriyle yapılan anlaşmaya göre Kürt beylikleri kendi içerisinde bağımsız olacak ve beylik yine bey ailesinde kalacaktı. Buna karşın olası bir savaş zamanında bölgedeki Kürt aşiretleri de Osmanlı ordusuna destek verecekti. Bu anlaşmadan sonra Kürtler Osmanlı Devleti’nin yıkılışına kadar sadakatlerini sürdürmüş, özellikle devletin zayıfladığı dönemlerde Safevilerin saldırıları önünde Osmanlı’nın ön cephedeki gücünü temsil etmişlerdir. Bölgede zaman zaman çatışmalar yaşansa da bunlar devlete karşı geniş çaplı bir isyan olmaktan ziyade, aşiret içi kavgalar şeklinde cereyan eden hadiseler olmuştur.

Milliyetçilik fikrinin Osmanlı

topraklarında yayılmasından sonra devleti korumak ve güçlendirmek için II. Mahmut döneminde başlayan “merkezîleşme” süreci, yerelde birçok Kürt beyliğinin ortadan kaldırılması sonucunu getirmiştir. Bu anlamda oluşan siyasi boşluğu doldurma konusunda sıkıntılar yaşanınca, halkın sosyoekonomik sorunlarına çözüm bulmada dinî liderler giderek ön plana çıkmaya başlamıştır. Bölgede Musul ve çevresinde genellikle Kadiri ve Nakşi tarikatının ileri gelen aileleri öne çıkarken; özellikle Musul, Süleymaniye ve Kerkük'te Kadiri tarikat liderleri nüfuzlarını artırmıştır. Bu bağlamda Kadiri geleneğın bağılılarından Berzenciler ve Talabani aileleri kendi bölgelerinde güçlenirken, Nakşi olan Barzani ailesi de Duhok ve Erbil dolaylarında öne çıkmıştır.

II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde ise Süleymaniye'de Şeyh Said Berzenci ve Kak Ahmet Berzenci liderliğindeki Berzencilerin gücü artmış, Talabanilerin yanı sıra bir bölümü İran bir bölümü Osmanlı topraklarında yaşayan Caf aşireti bölgenin diğeri etkin yapıları olarak dikkat çekmeye başlamıştır. Yarı göçebe şeklinde yaşayan bu aşiretler hayvancılıkla uğraştığından, sınır ihlalleri nedeniyle her yıl Osmanlı-İran ilişkilerinde sorunların çıkmasına neden oluyorlardı. Bir diğeri büyük aşiret ise Süleymaniye

ve Kerkük arasında yoğun olarak yerleşmiş olan Hemavend aşiretidir.

Bu süreçte Kürt aşiretlerin kendi aralarındaki gerilimlere taraf olan Osmanlı merkez yönetimi, bazen zorunlu ikamet bazen sürgün bazen de şiddet alternatiflerini kullanmaktan çekinmemiştir. Berzencilerin seyit ailesinden olmaları gerekçesiyle pozitif ayrımcılık görmesi bir yana, Sultan II. Abdülhamit'in kayırmacı politikalarının gerekçeleri arasında jeopolitik kaygılar da bulunuyordu. O dönem Rusya'nın doğu ve güneydoğudaki Ermenileri silahlandırıp teşkilatlandırarak olası bir işgal ve isyan başlatması ihtimali karşısında bu ailelerin gücünü kullanmak isteyen Sultan, aşiretlerin kendi aralarındaki anlaşmazlıklara çok sert müdahalelerde bulunmamıştır.

1908 yılında iktidardan indirilen Sultan II. Abdülhamit'ten sonra Kuzey Iraklı Kürtlerle Osmanlı Devleti'nin arası açılmıştır. Özellikle İttihat ve Terakki ile ciddi sorunlar yaşayan Berzenciler bir süre sonra ayaklanma başlatmıştır. Ayaklanmayı kısa sürede bastıran Osmanlı Devleti, başta Şeyh Said ve oğlu Şeyh Ahmet olmak üzere olaya liderlik eden yaklaşık 50 kişiyi etkisiz hâle getirmiş ancak bölgedeki diğeri Kürt aşiretleri İttihat ve Terakkiye nota yollayarak tutuklu bazı liderlerin (özellikle Şeyh Mahmut) serbest bırakılmaması hâlinde

intikam saldırıları düzenleyeceklerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine İttihat ve Terakki yönetimi Şeyh Mahmut'un Süleymaniye'ye dönmesine izin vererek olayların durulmasını sağlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle çıkan Osmanlı Devleti, Mondros Ateşkes Anlaşması gereği bölgeden çekilirken yönetimi Şeyh Mahmut Berzenci'ye bırakmakla kalmamış, Berzenci askerlerinin güçlenmesi için bazı silahları da onlara vermiştir. Mahmut Berzenci, başlarda İngilizlerle pazarlığa oturmayı denese de onun gücünü kırmak isteyen İngilizler, Süleymaniye ve çevresinin idaresini Dızli aşireti reisi Mahmut Han'a vermiştir. Bunun üzerine İngilizlere karşı isyan eden Berzenci yakalanarak 10 yıl hapis, ardından da Hindistan'a sürgün cezasına çarptırılarak bölgeden uzaklaştırılmıştır.

Bu süreçte bir yandan ortaya çıkan yönetim boşluğundan yararlanmak isteyen Barzaniler ve Hacı Hasan Ağa isyanlarıyla uğraşan İngilizler bir yandan da hâlen devam eden Musul pazarlıklarında Ankara hükümetinin elini zayıflatmak için iki önemli hamle yapmıştır. İlk olarak Mahmut Berzenci'yi geri getiren İngilizler, ardından da Osmanlı'ya karşı isyan etmiş olan Haşimi ailesinden Faysal bin Hüseyin'i Irak'a kral yapmıştır.

Kral Faysal ve İngilizler, Musul konusunda kendilerine destek vermesi karşılığında Berzenci'nin bağımsızlığını tanıyacaklarını vadetmişlerdir. Fakat Mahmut Berzenci'nin kendini kral ilan ederek Necef'teki Şiilerle diyaloga geçmesi üzerine sert bir ultiatom yollayan İngiltere, Berzenci'ye bütün yöneticileriyle Bağdat'a gelmesi gerektiğini aksi takdirde görevden alınacağını bildirip Süleymaniye'yi havadan vurmaya başlamıştır. Berzenci bu saldırıya cihat çağrısı yaparak karşılık verse de başarılı olamamıştır. 1930 ve 1931 yıllarında tekrar bir girişimde bulunmuş ancak sonuç yine değişmemiş ve Berzenci uzun süren sürgün yıllarından sonra 1956 yılında hayatını kaybetmiştir.

Barzanilerin Yükselişi

Adını Osmanlı döneminde önemli sufi tarikat mensuplarının yetiştirdiği Erbil vilayetine bağlı Barzan köyünde bulunan tekkeden alan aile, bölgede Nakşibendi tarikatının en önemli temsilcisi durumundaydı. Tarikatının bölgedeki vekilliği rolünü aldıktan sonra karizması yükselen aile, 1903 yılında vefat eden liderleri Şey Muhammed döneminde oldukça büyümüş hatta dönemin Barzan aşiret şeyhi Abdüsselam, 1907 yılında Kürt aşiretlerini bir araya

toplayarak Osmanlı'dan birtakım siyasi taleplerde bulunacak kadar güçlenmişti. Bu talepler özetle şunlardı:

- Kürt bölgelerinde Kürtçenin resmî dil olarak kabul edilmesi.
- Eğitim dilinin Kürtçe olması.
- Kaymakamların, nahiye müdürlerinin ve diğer memurların Kürtçeyi iyi derecede bilenler arasından tayin edilmesi.
- Devletin dini İslam olmasından dolayı mahkemelerde verilen hükümlerin İslam şeriatına göre verilmesi.
- Vergilerin (zorunlu hizmetlerin karşılığı olarak) eskiden olduğu şekliyle alınması ve Kürt bölgelerindeki yolların onarımı, okulların açılması için kullanılması.

Fakat Osmanlı'nın bu talepleri devlete isyan olarak görüp Şeyh Abdüsselam üzerine ordu göndermesiyle yerel çatışmalar başlamış, gerilimli yılların ardından Abdüsselam 1914 yılında idam edilmiştir.

Sonrasında Şeyh Ahmet'in liderlik ettiği Barzani aşireti, Osmanlı'nın dağılması akabinde 1922 yılında, bölgesel bağımsızlığı için İngilizlerle düşük düzeyli çatışmalara girişmiş ancak bunlardan bir sonuç

alamamıştır. 1930'lu yıllarda bu kez İngilizlerin desteklediği merkezî Bağdat hükümetiyle gerilimler tırmandığında Kuzey Irak bölgesi tümüyle istikrarsız bir yapıya bürünmüştür. Merkezî hükümetle yaşanan bu rekabetin yanı sıra tarikat içinde Şeyh Ahmet ile kardeşi Molla Mustafa Barzani arasındaki rekabet ikincisinin galibiyetiyle sonuçlanınca tarikatın ve Kuzey Irak Kürtlerinin kaderi farklı bir mecraya yönelmiştir.

Mustafa Barzani 1932 yılında Türkiye'den Irak'a geçtikten sonra yavaş yavaş aşiretin tüm yönetimini ele almış ve İkinci Dünya Savaşı'nın kargaşası yıllarında (1943) bağımsızlık hedefiyle Irak hükümetine isyan etmiş ancak bu isyan büyük bir yenilgiyle sonuçlanmıştır. İngiliz destekli hükümetten yediği bu darbe üzerine Sovyet subaylarıyla yaptığı görüşmeler sonrasında, onların kontrolünde İran'a geçmiştir. İran'da Kürt hareketi lideri Muhammet Gazi ile yakınlaşan Barzani, Irak Kürdistan Partisi'ni (IKP) kurmuş ve mücadelesini bölgesel genişliğe yaymaya çalışmıştır. Nitekim Sovyetler Birliği yönetiminin İngiliz kontrolündeki İran'ı zayıflatmak amacıyla 1946 yılında Muhammed Gazi'ye İran topraklarında kurduğu Mahabad Kürdistan Cumhuriyeti'nde general rütbesiyle görev almıştır.

Ancak kuruluşundan 11 ay sonra,

Moskova yönetiminin İran ile anlaşması üzerine Mahabad Devleti yıkılmış ve Barzani için zor yıllar başlamıştır. Bir süre Sovyetler Birliği'nin farklı bölgelerinde iskân edilen Barzani ve adamları, siyasi anlamda pasif geçen bu dönemin ardından Sovyet lideri Kruşçev ile gerçekleştirilen bir görüşmeden sonra siyasi faaliyetlerine yeniden başlamıştır. Barzanilerin bu konumu, 1958 yılında Irak'a dönünceye kadar devam etmiştir.

Bu tarihte Irak'ta yapılan Sovyet yanlısı askerî darbeden sonra General Kasım'ın Kürtlere yönelik olumlu tutumu Mustafa Barzani'ye umut vermiş ve Bağdat'ta kurulacak Ulusal Birlik Cephesi'nde yer almak üzere Irak'a dönmüştür. Başlarda iyi giden ilişkiler, darbeci General Kasım'ın Arap milliyetçiliği uygulamaları üzerine gerilmiş ve 1961 yılından itibaren çatışmalar yeniden başlamıştır.

Bu arada Türkiye, bir yandan Kürt grupları kendisine karşı yanlış yapmama konusunda uyarırken bir yandan da el altından Irak rejimine karşı bu grupların ihtiyaçlarının karşılanmasına göz yumuyordu. Bu dönem güçlü bir Batı müttefiki olan Türkiye, bu politikayı Sovyet bloğuna yakın Irak rejimine yönelik yıpratma savaşının parçası olarak kullanmak istiyordu ancak bu siyaset fazla uzun sürmedi. 1960'ların ortalarından

itibaren Baas iktidarı ile birlikte Türkiye'nin tutumu da değişmeye başladı. Bunun üzerine Molla Mustafa Barzani Türkiye'ye Çukurca Kaymakamlığı üzerinden dostluk ve iş birliği mektupları yolladı ancak bu mektuplar okunmadan iade edildi.

Bu arada Mustafa Barzani liderliğindeki partizan savaşın başlarında, Kuzey Irak'ın özellikle dağlık kesimlerinde kurtarılmış bölgeler oluşurken, Baas lideri Abdüsselam Arif'in özerklik konusunda görüşmeleri başlatması tansiyonu bir nebze düşürse de sonuç alınamadı. Özerklik olmasa da 1964 yılında varılan anlaşmayla Kürt azınlığa çeşitli haklar verileceği vaat ediliyordu; ancak Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) yeni Irak Anayasası'nın Kürtlerin özerklik isteklerini tatmin etmekten uzak olduğunu belirterek çatışmaları 1965 yılına kadar devam ettirdi.

Haziran 1966'da KDP ve Bağdat hükümeti arasında imzalanan ateşkes anlaşmasından sonra, Irak'ın Arap ve Kürtlerden oluşan iki uluslu bir devlet olduğu resmen onaylanmış olsa da 1968 yılındaki başka bir Baas içi darbe, bu süreci âdeta sabote etti. Saddam Hüseyin'in de aralarında bulunduğu yeni milliyetçi hükümet, Kürtlere dört bakanlık ayırmasına karşın Kürt sorunu konusunda Barzani ile görüş ayrılığı içindeydi. Ülkede istikrarı sağlamaya niyetli görünen Baas rejimi yayımladığı

deklarasyonla 1966 anlaşmasını yürürlüğe koydu ve Kürtlere yeni birtakım imkânlar sağladı. Ne var ki Bağdat hükümetinin bir diğer niyeti de Kürt cephesini bölerek Barzani'nin gücünü kırmak ve nihayetinde kuzey bölgelerinde tüm gücü eline almaktı. Nitekim 1969 yılında hükümet, KDP içinde Celal Talabani liderliğindeki muhalif grubu daha da güçlendirerek Barzani'ye karşı kullanmaya başlayınca, Barzani ile hükümet arasında yeniden çatışmalar yaşandı.

Bu arada uluslararası güçlerin siyaseti de değişmişti. ABD yönetimi Baas'la iyi geçinme adına Barzani hareketine desteği keserken, bu defa da Sovyetler Birliği Kürtlere destek vermeye başlamıştı. Böylesi bir atmosferde yürütülen görüşmeler, nihayetinde 11 Mart 1970'te özerklik anlaşması ile sonuçlandı.

1970 Anlaşması Maddeleri

- *Anayasal çerçevede ve uygulamada Arapların ve Kürtlerin eşit haklardan yararlanması.*
- *Kürt bölgesindeki ekonomik geri kalmışlığın ortadan kaldırılması ve eğitim kurumlarının artırılması için bir plan hazırlanıp uygulanması.*
- *Halkın çoğunluğunu Kürtlerin*

oluşturduğu bölgelerdeki resmî kurumlarda Kürtlerin ya da Kürtçe bilenlerin görevlendirilmesi.

- *Kürtlerin vali, vali yardımcısı ve emniyet müdürü gibi sorumlu makamlara da tayin edilebilmesi.*
- *Kürtlerin nüfus oranına uygun olarak Irak Parlamentosu'nda temsil edilmesi.*
- *Devlet ve genelkurmay başkan yardımcılarının Kürt olması.*
- *Örgütlenme özgürlüğü tanınması.*
- *Genel af ilan edilmesi.*
- *Kürtlerin ve Arapların yaşadıkları bölgelere geri dönebilmesi.*
- *Kürt bölgesinde tarım toprak reformunun hayata geçirilmesi.*
- *Çarpışmalarda ölen Kürtlerin ailelerine para yardımı yapılması.*
- *Peşmerge birliklerinin dağıtılmaması, sınır güvenliği ve bazı iç güvenlik konularında görevlendirilmeleri.*
- *Aralarında Kerkük'ün de olduğu yerlerde resmî nüfus sayımı yapılarak Kürtlerin çoğunlukta olduğu bölgelerin birleştirilmesi.*
- *Anlaşmanın yürürlüğe girmesinden dört yıl sonra otonomi ilan edilmesi.*

Anlaşmayla birlikte Kürt muhalifler dağlardan inerek kendi meclislerini kurup özerk yönetimlerini inşa etmeye koyuldu. Ne var ki Baas rejimi 1972’de özerklik konusunu tekrar gündeme getirerek petrol bölgesi Kerkük’ü özerk yönetimin dışında tuttu, ayrıca Kürt bölgelerine ayrı bir egemenlik hakkı da vermedi.

Bağdat yönetimiyle KDP arasında soğuk rüzgârlar eserken, Irak’la SSCB arasında “Dostluk ve İşbirliği Anlaşması” imzalanması tüm denklemleri bir anda yeniden değiştirdi. Bu anlaşma üzerine Irak’ın eksen değiştirdiğini gören ABD, Bağdat’ı cezalandırmak için bu defa ayrılıkçı Kürtlere destek vermeye başladı. ABD bu desteği güçlü bir Amerikan müttefiki olan Şah yönetimindeki İran üzerinden yapıyordu. Barzani, 1974’te bu desteğe güvenerek tekrar ayaklandı ancak 1975’te İran-İrak kendi aralarında anlaşma imzalayınca bu ayaklanma da başarısızlıkla neticelenmiş oldu. Bir süre sonra hastalanan Mustafa Barzani bölgeyi terk ederek tedavi amacıyla ABD’ye gitti ve burada vefat etti.

Mustafa Barzani’nin ölümü ardından gerek Bağdat yönetimi gerekse diğer ülkelerle girilen karmaşık ilişkiler, Kuzey Irak’taki Kürtler arasında farklı grupların ortaya çıkışına ve kendi aralarında yaşanan rekabete zemin hazırladı.

Daha 1946 yılında KDP kurulduğunda Mustafa Barzani partinin başkanı seçilirken Hamza Abdullah genel sekreter, önemli toprak ağalarından Süleymaniyeli Şeyh Latif ve Şeyh Ziyad da başkan yardımcısı olarak seçilmişti. Ne var ki sonraki yıllarda bu yol arkadaşlığı bozulmuş ve İbrahim Ahmet’in başını çektiği bir grup ile Hamza Abdullah’ın liderliğini yaptığı grup kendi hareketlerini kurmak üzere ayrılmıştı. Hamza Abdullah ile İbrahim Ahmet arasında süregelen mücadele ve bölünme, gelecekteki KDP-KYB bölünmesinin de ilk habercisiydi. Bu arada bölgede Barzanilerin artan gücünden endişelenen Irak lideri General Kasım’ın el altından verdiği lojistik destekle Lolan, Bradost ve Zibari aşiretleri de silahlandırılmıştı. 1961 yılından itibaren de aşiretler arası savaş başladı. Irak Komünist Partisi’nin desteğini alan İbrahim Ahmet ve Celal Talabani, inişli çıkışlı bir ilişkileri olsa da Barzani’yi devirmek için en uygun zamanı bekliyordu.

Mustafa Barzani’nin ölümünden sonra KDP’nin başına İdris Barzani geçti. İran-İrak Savaşı’nda (1980-1988) Tahran yönetiminin desteği sayesinde Kürt bölgelerindeki kontrollerini artırmalarına rağmen Mesut Barzani tümüyle İran’ın güdümüne girmekten hoşnut değildi. Nitekim İdris Barzani’nin 1987 yılında

ölümüyle Mesut Barzani KDP'nin başına geçtiğinde hem parti hem de bölge için yeni bir dönem başlıyordu.

Körfez Savaşları ve Kuzey Irak

Barzani için seçenekler her ne kadar çok sınırlı olsa da 1990 yılında Irak'ın Kuveyt'i işgali bir anda tüm dengeleri değiştirmişti. Irak, İran ile yaşadığı sekiz yıllık savaşta kendisinin tüm Arap ülkelerini korumak üzere savaştığını ve büyük maddi kayıplara uğradığını ileri sürerek bu zararının tazmin edilmesini istiyordu. Ne var ki Arap Birliği Örgütü'nden istediği desteği bulamayan Saddam Hüseyin rejimi, gözünü küçük komşusu Kuveyt'e dikti ve 1990 yılında bu ülkeyi işgal etti.

Sadece bölgede değil küresel çapta tepki çeken bu hamleye karşı uluslararası bir koalisyon kurularak Saddam rejimine yönelik abluka, yaptırım ve savaş seçeneklerinin tümü devreye sokuldu. Bu kargaşa döneminde Irak rejiminin ülke çapındaki kontrolü azalırken, bunu kendi bağımsızlıkları konusunda fırsat olarak gören Kuzey Irak'taki Kürtler de harekete geçmekte gecikmedi.

Aralarındaki rekabeti bir kenara bırakan Barzani ve Talabani güçleri tekrar bir araya gelerek 5 Mart 1991 tarihinde Bağdat'a karşı isyan

başlattılar, ancak 27 Mart'ta Saddam rejiminin sert müdahalesiyle Kürt grupların eline geçen kentler birer birer geri alındı. Bölgeye giren Saddam güçlerinin acımasız saldırıları sebebiyle yarım milyon insan Türkiye'ye sığınmak zorunda kaldı.

Bölgedeki güvenlik sorunları küresel güçlere Saddam'a karşı önemli bir koz vermişti. Nisan 1991'de toplanan Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, aldığı 688 sayılı kararla Baas rejim güçlerinin 36. paralelin kuzeyine geçişini yasaklayarak, bu bölgede uçuşa yasak bir alan oluşturdu. Böylece Kuzey Irak bölgesinin merkezî Irak yönetiminden ayrışma süreci uluslararası himaye altına alınmış oldu.

Bu arada Kürt gruplar da karşı saldırıya geçmişti. Ancak 1992 yılında Erbil'i Irak rejiminden alan Talabani'ye bağlı Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) güçleriyle bu bölgeyi öteden beri elinde tutan Barzani'ye bağlı KDP güçleri iç hesaplaşmaya tutuştu. Bu çatışmada kontrolü kaybeden Barzani Saddam rejiminden yardım isteyince Irak ordusu Talabani güçleriyle çatışmaya girdi. Nihayetinde Talabani İran'a sığınmak zorunda kaldı. Taraflar arasındaki çatışma 1998 yılında ABD'nin devreye girmesiyle son buldu.

1990'lı yıllar boyunca iki Kürt grubun çekişmesi bölgesel istikrarı olumsuz

etkilerken, bölgedeki Kürtleri koruma bahanesiyle oluşturulan ve Türkiye’de “Çekiç Güç” olarak isimlendirilen ABD birlikleri bölgedeki etkinliğini giderek artırdı. Bu süreçte Amerikan yönetimleri merkezî Irak hükümetini ambargolarla zayıflatırken, Kuzey Irak’taki Kürt grupları güçlendiriyordu. Bu himaye politikasından nasibini alanlar içinde PKK’nın da bulunması, zaman zaman Türkiye ile ABD’yi karşı karşıya getirirse de dönemin istikrarsız hükümetleri sebebiyle Ankara’nın seçenekleri oldukça sınırlıydı.

Kuzey Irak’ı uçuşa yasak bölge ilan eden ABD, bu durumu denetlemek üzere Türkiye’de konuşlu Çekiç Güç’ü oluşturmuş; Talabani ve Barzani grupları arasındaki çatışmaları da 1998 yılında bitirmişti. Böylece 1990’lı yıllarda bölgede tümüyle hâkim duruma gelmiş oldu. 11 Eylül 2001 tarihinde yaşanan saldırılarda Irak’ın parmağı olduğunu öne süren ABD, sonradan uydurma olduğu anlaşılan uydu görüntüleriyle Irak rejiminin kimyasal silah üretmeye çalıştığını iddia ederek 20 Mart 2003’te “Irak Özgürleştirme Operasyonu” adı altında fiilî bir işgale başladı.

Bu işgalde kuzeyde Kürtler, güneyde ise Şiiler ve İran, ABD ile ortak hareket ederek Saddam güçlerinin etkisiz hâle getirilmesinde önemli rol oynadılar. Bu iş birliğinin mükâfatı olarak da hem Irak Şiileri hem de Kürtler yeni

kurulan düzende oldukça ayrıcalıklı bir konum elde ettiler. Hazırlanan yeni anayasayla Kürtler federatif haklarını alarak kendi içlerinde bağımsız bir yapıya sahip olmakla kalmamış, Irak cumhurbaşkanlığını da âdeta hediye olarak almışlardı. Yapılan seçimlerle Mesut Barzani IKBY başkanı seçilirken, Celal Talabani de Irak’ta Arap olmayan ilk cumhurbaşkanı oldu. 2005 yılında hazırlanan anayasayla Arapça ve Kürtçe ülkenin resmî dili olarak kabul edildi ve silahlı peşmerge güçlerinin varlıkları garanti altına alındı.

Yürürlüğe giren yeni anayasa Irak’ın ulus devlet bağlamında birlikteliğini güvence altına almaktan ziyade, ülke içerisinde farklı etnik kökenden oluşan toplulukları önceleyen bir metin olarak ortaya konmuştur. Özellikle ülkenin federal bölgelere bölünmesi, yıllardır bağımsızlık hayali kuran Irak’ın kuzeyindeki Kürtlerin öncelikle “Kuzey Irak Bölgesel Yönetimi”ne ve arkasından da bağımsızlık referandumuna giden süreçte elini güçlendirmiştir (Üstünel, 2015:47-61). Dolayısıyla bu politikaların ürünü olan Irak Anayasası’nın ulus devletin dışlandığı etnik ve mezhebe dayalı bir devlet yapısı ortaya koyduğu görülmektedir.

Olumlu görünen bu gidişat, bir süre sonra Şiiler ile iktidarı paylaşan Kürtlerin Musul ve Kerkük bölgeleriyle buradaki petrol zenginliklerine el

koyma girişimleri yüzünden bozulmaya başladı. ABD'nin hazırladığı anayasaya göre bu iki şehrin konumu yapılacak referandumla belirlenecekti. Bölgenin demografisini değiştirmeye çalışan Kürt partileri, özellikle Kerkük'e yoğun bir Kürt nüfus yerleştirence, Irak yönetimi referandumu yapmaktan vazgeçti.

Yeni devlet yapısı uluslaşma yolunda sosyolojik temellerin atılmasını engelleyeceğinden, Irak'ın çöküşü ve yeni uydu devletlerin oluşmasına zemin hazırlandığı yönünde yorumlara sebep oldu (Tansi, 2011:1341-1350). Nitekim Arap Baharı'yla birlikte Ortadoğu'nun birçok ülkesinde yaşanan gösteriler Irak'a da sıçradığında, bu durum Kuzey Irak için bağımsızlığa giden yolu da elverişli hâle getirdi. DAES'in Kerkük ve Musul'dan çıkarılması sürecinde zengin petrol kaynakları üzerinde yaratılan fiilî durumun daim kılınması, anayasadan kaynaklanan ödemelerin yapılmaması ve bölgesel yönetimin siyasi otoritesinin güçlendirilmesi (Baykal, 2015:32-35) amacıyla 25 Eylül 2017'de bir referandum yapılması gündeme geldi.

Bölge ülkelerinin uyarı, tehdit ve yaptırımlarına rağmen yapılan referandumda seçmenlere "Kürdistan bölgesi ve bu bölge dışında kalan Kürt yerleşimlerinin bağımsız bir devlet olmasını istiyor musunuz?" sorusu soruldu. Seçmenlerin %92,73'ü bu soruya "Evet" yanıtını verdi. Ne var

ki referandum sonuçları ne merkezî yönetim ve bölge ülkeleri tarafından tanındı ne Kuzey Irak'taki Kürtlerin durumunu daha iyiye götürdü ne de Barzani'ye hedeflediği gücü sağladı.

2018 yılında yapılan seçimlerle bölgedeki parlamentonun aritmetiği kısmen değişmiş ve göreve başlayan yeni yönetim, bölge ülkeleri ve özellikle Türkiye ile hasar alan ilişkileri onarma sürecine girmiştir.

Siyasi Aktörler

Kürdistan Demokrat Partisi (KDP)

Irak Kürdistan Demokrat Partisi (Partîya Demokrata Kurdistan'a Irak) 1946 yılında Molla Mustafa Barzani tarafından kurulmuş ve o tarihten itibaren neredeyse hep aynı ailenin yönetiminde kalmıştır. KDP'nin liderliğini 1987'den bu yana Mustafa Barzani'nin oğlu Mesut Barzani yürütmektedir. Günümüzde Kuzey Irak Bölgesel Yönetimi'nin en köklü partisi olan KDP, yerel parlamentoda her defasında çoğunluk sağlamayı başarmıştır.

KDP, başta Dohuk ve Erbil kentleri olmak üzere, Kurmançi lehçesinin konuşulduğu Türkiye sınırına yakın bölgelerde etkin olup geleneksel toplum yapısını koruyan bir özellik

göstermektedir. Parti, “aşiret tabanlı demokrasi” geleneği şeklinde nitelenebilecek karmaşık bir yönetim tarzı benimsemiştir. Bu anlamda en büyük siyasi rakibi olan Kürdistan Yurtseverler Birliği’nden (KYB) ayrılmakta, ideolojik yaklaşımları farklılık göstermektedir. Bu iki parti arasındaki anlaşmazlığın temel sebepleri, feodal değerler ve modern siyasi yaklaşımlar düzleminden ziyade, Kürtler üzerindeki liderlik ve Habur Sınır Kapısı’ndan elde edilen gelirin kime ait olacağı meselesidir.

Yaşanan ekonomik sorunlar ve ardından gelen başarısız referandum sonrası bütün sorumluluğu üstlenen Mesut Barzani, görev süresinin uzatılması teklifini reddetmiş ve 1 Kasım 2017’de istifa ederek yerini Neçirvan Barzani’ye bırakmıştır. 2018 seçimlerinden sonra başbakan olarak iktidara gelen Mesrur Barzani hem KDP’de hem de özerk bölgede ekonomik, siyasi ve sosyal anlamda birçok olumlu adım atmıştır. Barzani’nin iş başına geldikten sonra yürüttüğü yoğun diplomasi trafiği, ticarete de yansımış ve kısmi bir ekonomik canlanma sağlanmıştır.

30 Eylül 2018’de yapılan genel seçimlerde 111 sandalyenin 45’ini kazanarak seçimin galibi olan KDP, bölgedeki etkinliğini korumaktadır. Bölgenin hâkim partisi olan KDP, kuruluşundan bu yana IKBY’nin tüm

yönetimini gerçekleştirmektedir. Muhafazakâr bir parti olması hasebiyle bölge insanının ilk tercihi olan KDP, Mesrur Barzani’nin iktidara gelmesiyle birlikte daha reformcu ve milliyetçi bir görünüm kazanmaya başlamıştır. Bölgesel yönetim başbakanı olan Barzani’nin yeni kuşakları partiye bağlanma projesi de kısmi olarak başarı sağlamıştır. Bu durumun da gelecek seçimler için KDP’ye oy kazandıracağı tahmin edilmektedir.

2018 Seçim Sonuçları

- *KDP: 686.70*
Sandalye: 45
- *KYB: 319.912*
Sandalye: 21
- *Goran: 186.903*
Sandalye: 12
- *Yeni Nesil: 127.115*
Sandalye: 8
- *Komel: 109.494*
Sandalye: 7
- *Reform Koalisyonu: 79.434*
Sandalye: 5
- *Serdem Koalisyonu: 15.581*
Sandalye: 1
- *Özgürlük: 8.063*

Sandalye: 1

- *Türkmen Kalkınma:
Sandalye: 2*
- *Türkmen Reformu:
Sandalye: 1*
- *Millet: Sandalye: 1*
- *Türkmen Cephesi:
Sandalye: 1*
- *Ulusal Birlik Koalisyonu:
Sandalye: 3*
- *Rafideyin:
Sandalye: 1*
- *Ermen Bireyi:
Sandalye: 1*

(Kaynak: <https://www.rudaw.net/turkish/kurdistan/2010201810>)

Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB)

Kürdistan Yurtseverler Birliği, 1964 yılında Barzani'nin darbesiyle partiden uzaklaştırılan İbrahim Ahmed'in damadı Celal Talabani ve KDP'nin diğer muhaliflerinin birleşerek kurdukları Mao'cu ve aşırı solcu ideolojiye sahip, aşiret temelli bir partidir. Son yıllardaki söylemleri bu ideolojiden vazgeçtiğini düşündürse de KDP'ye göre daha seküler bir dünya görüşü savunan sosyal demokrat bir yapıda olduğu söylenebilir. Parti, başta Süleymaniye

kenti olmak üzere özellikle Soranice konuşulan yerlerde geleneksel anlamda etkin olsa da 2005 seçimlerinden sonra bu etkinliğini Kuzey Irak'ın diğer kentlerine de yaymaya başlamıştır. KYB Genel Sekreteri Celal Talabani'nin 2012 yılında Irak Cumhurbaşkanlığı görevini yürütürken sağlık sorunları yaşaması ve tedavi için Almanya'ya gitmesiyle birlikte parti içerisinde ihtilaflar başlamıştır. Talabani'nin eşi ve KYB Politbüro üyesi Hero İbrahim Ahmet ile KYB'nin ikinci genel sekreter yardımcısı Berham Salih arasında partinin yönetilmesi konusunda ciddi tartışmalar meydana gelmiştir.

2018 seçimlerinde 319.912 oy alarak 21 sandalye kazanan KYB, ikinci parti olarak parlamentoya girmiştir. Parti genel olarak desteğini şehirli nüfustan ve Kürt toplumundaki radikallerden almaktadır. Merkez solda bulunan ve sosyal demokrat Kürt milliyetçiliği ideolojisi ekseninde hareket eden KYB, yaşanan yerel ve bölgesel sorunlar karşısında İran ekseninde hareket ettiği için sık sık suçlanmaktadır.

Değişim Hareketi (Goran)

Goran olarak da bilinen Değişim Hareketi, liberal bir parti olarak KYB içinde reformcu kanadının öncüleri arasında yer alan Newşirvan Mustafa tarafından kurulmuştur. Kuruluşunun hemen ardından 2009 seçimlerine

katılmış ve büyük bir sürpriz yaparak koştuğu KYB'nin sadece dört sandalye gerisinde kalarak parlamentoda 25 sandalye kazanmıştır; kısa bir süre sonra da mecliste ana muhalefet partisi pozisyonuna yükselmiştir.

Hem Barzani'nin hem de Talabani'nin diktatörleştiğini savunan Goran liderinin temel vaatlerinden biri, Kürt bölgesinde demokratikleşmedir. Goran sol gelenekten gelen bir hareket olmasına rağmen bugün milliyetçi Kürt seçmenden ciddi miktarda oy almaktadır. Parti lideri Newşirvan Mustafa, 2018 seçimlerinde bir önceki seçime göre başarısız olmuş ve mecliste 12 sandalye kazanabilmiştir. Bu başarısızlığın en önemli sebebi ise, partinin eleştirdiği konularda nasıl bir program izleyeceğine dair net bir planın olmamasıdır; ayrıca yaklaşık iki yıl boyunca iktidar ortağı olan KDP ile yaşadığı fikir ayrılığı da bu sonucun alınmasında etkili olmuştur. Önümüzdeki seçimlerde nasıl bir politika izleyeceği merak edilen Goran Partisi, şimdilik halkın desteğinden uzak gibi görünmektedir.

İslami Hareket Partisi (Bizutnawa İslami)

Hareket, 1954 yılında Şeyh Osman Abdulaziz'in Müslüman Kardeşler hareketi Irak yöneticileriyle tanışması ardından kurulmuştur. 1987 yılında

partileşerek bölgede kendine özgü bir politika uygulamaya başlayan hareket, silahlı mücadeleden de vazgeçmemiştir. Baas rejimine karşı silahlı mücadele çağrısında bulunan Şeyh Osman ve taraftarları, Enfal Operasyonu sırasında İran'a iltica etmek zorunda kalmıştır. İhvan literatürünü Kürtçeye tercüme eden Şeyh Osman'ın 1999 yılında vefatından sonra partide ayrışmalar başlamıştır. 2000 yılında gerçekleştirilen kongrede Abdulaziz ailesi ve Molla Ali Bapir arasında liderlik çekişmesi yaşanmış ve çekişme neticesinde hareketin birçok yöneticisi Ali Bapir'le birlikte partiden ayrılıp İslam Toplumu Partisi'ni kurmuştur. Bu durumdan dolayı oldukça zayıflayan hareketin liderliğini hâlen Şeyh Osman'ın kardeşi Ali Abdulaziz yürütmektedir. Hareket, 30 Eylül 2018 tarihinde yapılan bölgesel seçimlerde İslam Birliği Partisi (Yekgirtu) ile birleşip İslah Cephesi adı altında mecliste beş koltuk kazanmıştır.

İslam Toplumu Partisi (Komela İslami Kurdistan)

Parti, 2000 yılında İslami Hareket Partisi'nin yaptığı kongrede yaşanan ayrışmadan sonra 2001 yılında Molla Ali Bapir tarafından kurulmuştur. İslami toplum ve siyasetle ilgili birçok kitap yazan Ali Bapir, 2017'de Barzani yönetimi tarafından Kuzey Irak Bölgesel Yönetimi'nde yapılan

bağımsızlık referandumuna karşı çıkmıştır. Amerikan işgali döneminde gözaltına alınıp hapse atılan Bapir, bir yıl hapiste kaldıktan sonra serbest bırakılmış ve sonrasında aktif siyasete girerek kendisine bağlı silahlı güçleri lağvetmiştir. İslam Toplumcu Partisi 30 Eylül 2018 seçimlerinde oylarını arttırarak mecliste yedi sandalye kazanmıştır.

Ensar el-İslam

1979 yılında Sovyetler tarafından işgal edildiğinde, birçok İslam ülkesinden Afganistan'a savaşçılar gitmeye başlamıştı. Kuzey Irak bölgesinden de bu ülkeye gidip bir süre sonra geri gelen gönüllü savaşçılar, bu kez 1990'lı yılların başından itibaren Baas rejimi ve Celal Talabani'ye karşı silahlı mücadeleye giriştiler. 2000 yılının başlarında "Cundul İslam" grubunu kuran bu yapılar, birkaç ay sonra da başka bir İslami grubun başındaki Molla Fatih Krekar (Necmeddin Farac Ahmed) ile birleşip Ensar el-İslam adlı grubu oluşturdu.

Ensar el-İslam'ın merkezi Halepçe kasabasının Beyara köyü olsa da Necmeddin Farac Ahmed Norveç'te sürgünde yaşıyordu. Ancak bu ülkede Başbakan Erna Solberg'in de bulunduğu çok sayıda insana ölüm tehdidinde bulunmak suçlamasıyla hapis cezasına çarptırıldı. Grubun esas

hedefi KYB'ye karşı mücadele ederek bölgede bir İslam devleti kurmaktı. 2003 yılında Irak'ın ABD tarafından işgali sürecinde, Celal Talabani'ye bağlı peşmergeler karadan, Amerika ise havadan saldırılar düzenleyerek Ensar el-İslam'a ağır bir darbe vurdu. 2011 yılından itibaren İran ve Esed rejimine karşı mücadele etmek için Suriye'ye savaşçı gönderen Ensar el-İslam, çok güçlü olmasa da hâlen aktif olarak bölgede faaliyet yürütmekte.

Türkiye'nin Kuzey Irak Siyaseti

Kuzey Irak'ın önemli bir bölümü Misak-ı Millî sınırları içinde yer almasına rağmen dönemin dezavantajlı koşulları nedeniyle Türkiye bölgeyi İngiliz himayesindeki Irak-Haşimi rejimine bırakmak zorunda kalmıştı. Bundan sonra da Türkiye iyi komşuluk ilkesi gereği Irak'ın toprak bütünlüğünü savunmaya ve bölgede yaşanan Kürt isyanlarını kendi varlığı için bir tehdit olarak görmeye başladı.

Bağdat rejimi Türkiye ile daha İran-İrak Savaşı sırasında (1980-1988), henüz PKK silahlı bir ayaklanma başlatmadan önce, Türkiye'nin Kuzey Irak'a girerek KDP ve diğer Kürt örgütlerine karşı askerî operasyonlar düzenlemeyebilmesi konusunda "Sıcak Takip" anlaşması imzalamıştı.

Bu anlaşma uyarınca 1984-1988 arasında Kuzey Irak'a dört sınır ötesi operasyon gerçekleştiren Türkiye, anlaşmanın yürürlükten kalkması sonrasında da dönemsel olarak operasyonlarına devam etmiştir.

İran-İrak Savaşı sırasında tarafsızlığını ilan eden Türkiye, 1986'da Irak yenilmenin eşliğindeyken, ABD ve İran'a resmî bir notayla başvuruda bulunarak, Irak'ın dağılması durumunda Musul ve Kerkük'ü talep edeceğini bildirdi. Savaş herhangi bir tarafın üstünlüğü ile neticelenmeyince Türkiye'nin bu isteği de rafa kalkmış oldu.

1990'lı yıllara gelindiğinde Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Türkiye ile Irak arasındaki 206 millik sınır boyunca yıllardır Saddam'a karşı muhalefet eden Kürtlerin etkin olduğunun farkındaydı. Bu minvalde Saddam sonrası Irak'ta muhalefete önemli roller düşebileceğini tahmin eden Özal, Kürtlerle bir diyalogun geliştirilmesinin yararlı olabileceğine inanıyordu. Bu diyalog sayesinde Türkiye, Kuzey Irak'taki gelişmeler konusunda hem ilk elden bilgi sağlayabilecek hem de Kürtleri bağımsız bir devlet kurmaya kalkışmamaları için ikna etmeye çalışacaktı. Kuşkusuz Türkiye'nin bir diğer amacı da PKK'yı Kuzey Irak Kürtlerinden izole etmektir. Ancak ne Türk kamuoyu ne de dışişleri henüz böylesi bir

diyalogun geliştirilmesine hazırdı. Bu sebeple KDP yetkilileriyle doğrudan temasa geçmekten ziyade görüşmeleri gazeteciler aracılığıyla yürütmenin daha uygun olduğu düşünülmekteydi.

Özal'ın bu görüşme çabaları Türk basını tarafından şaşkınlıkla takip edilirken, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde bir ilk yaşanacak ve Cumhurbaşkanı Özal bir Kürt liderle görüşecekti. Özal'ın farklı siyaset tarzı, bölge Kürtleri ile diyalog sürecini başlatmış olsa da beklenmedik vefatından sonra gelen iktidarlar döneminde bölgeye yönelik siyaset tamamen PKK ve güvenlik eksenli bir çizgiye çekilmiştir.

Bu anlamda Kuzey Irak'ta ABD'nin koruma şemsiyesi altında zamanla genişleyen Kürt özerk yapılanması, Türk politika yapıcıları tarafından hayati bir tehdit olarak algılanmıştır. Bu çekince, 1991 Körfez Savaşı sonunda Iraklı Kürtleri korumak için kurulan 36. paralelin kuzeyinde uçuşa yasak bölge ve buna bağlı olarak ortaya çıkan güvenli bölgeyle birlikte daha da artmıştır. Zira söz konusu güvenli bölge, Kuzey Irak'taki Kürt nüfusu koruma amacının ötesinde, PKK'nın da rahatça hareket edebildiği bir yaşam alanı hâline dönüşmüştür.

Aslında 1999'da PKK lideri Abdullah Öcalan'ın yakalanmasıyla birlikte PKK terörünün görece oldukça azalmasıyla

Türkiye'nin Kuzey Irak'la ilgili rahatsızlığı hafiflemişti. Fakat 2003'te ABD'nin Irak'ı işgaliyle Kuzey Irak, politika yapıcılar tarafından yeniden önemli bir tehdit olarak algılanmaya başlanmıştır. ABD'nin Irak'ı işgali, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) 1990'larda Kuzey Irak'ta PKK'yla mücadele çerçevesinde kurduğu varlığını sona erdirmiş, 2005'te yürürlüğe giren Irak Anayasası da IKBY'ye resmî statü kazandırmıştır (Pusane, 2017). Bu tarihten sonra Türkiye, Irak ile olan ilişkilerini Bağdat ve Erbil yönetimi olarak iki ayrı merkez üzerinden yürütmeye başlamıştır.

Türkiye'de güvenlikçi önceliğin dış politika etkisinin tedrici olarak azalma gösterdiği 2007-2008 yıllarında, sınır ötesi operasyonların beklenen etkiyi göstermediği kanaatinde olan hükümetin hareket alanı genişlerken, sivil hükümetin bölgeye yönelik yakınlaşma çabaları da artmıştır. Nisan 2008'de bu etki Millî Güvenlik Kurulu'na da yansımış ve Iraklı tüm grup ve aktörlerle görüşme kararı alınmıştır. Yapılan görüşmeler ve sınır ötesi operasyonlar ve bu operasyonların çıktıkları, Kuzey Irak ile ilişkilerin yeni bir döneme geçiş noktaları olmuştur. Türkiye IKBY'nin PKK'ya karşı gerekli tedbirleri almasını ve PKK ile PJAK'ın terör örgütü olarak ilan edilmesini sağlamıştır.

Bölgesel yönetimin Türkiye'yi destekleyen ve PKK'nın Kuzey Irak'taki varlığını eleştiren açıklamalarından sonra iki taraf arasındaki sınır ticareti de büyük bir ivme kazanmıştır. 2004 yılında tüm Irak ile ticaret hacmi 1,8 milyar dolar iken 2010 yılına gelindiğinde, Türkiye'nin sadece Kuzey Irak'ın Erbil, Süleymaniye ve Dohuk kentleriyle ticaret hacmi 5,2 milyar dolar seviyesine yükselmiştir. Türkler Kuzey Irak'ta inşaat başta olmak üzere birçok sektörde aktif hâle gelmiştir. Türkiye'nin Kuzey Irak'la yakınlaşması, güvenlik anlamında da elini güçlendirmiş ve PKK'nın bir blok olarak diğer ülke Kürtlerini arkasına almasını engellemiştir.

2009 yılı içinde Türkiye iç politikasında Kürt sorunu olarak bilinen meselenin çözümü için bir açılım süreci tartışılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin Kuzey Irak'la ilişkileri de en iyi seviyesindeydi. Öyle ki 2013'te Türkiye ve IKBY enerji konusunda stratejik ortaklığı güçlendirmeye başlamış; hatta bu iş birliği Türkiye'nin merkezî yönetime rağmen ilerletmeyi göze aldığı bir ilişkiye dönüşmüştür. Bu da enerji konusunda karşılıklı bağımlılığı ortaya çıkarmıştır. IKBY Başbakanı Naçirvan Barzani'nin Türkiye ziyaretinde gündeme gelen ve 2013'te inşasına başlanan boru hatları ile ilgili imzalanan anlaşmalar, günde 1

milyon varil üzerinde petrolün Türkiye üzerinden transferini öngörüyordu. Bu süreç bölgesel Kürt yönetimiyle yakınlaşma getirse de Türkiye ile Irak merkezî hükümeti arasında gerilimin artmasına neden olmuştur.

Ankara-Erbil arasında siyasi, ekonomik ve güvenlik konularında karşılıklı iş birliği olumlu bir seyir izlerken, Haziran 2014'te patlak veren DAESH eylemleri, hızla gelişen ekonomik ilişkilere büyük zarar vermiştir. Örneğin çatışmaların ilk aylarında önceki yıla göre Türkiye'nin bölgeye ihracatı %21 düşmüştür. Bölgede devam eden çatışmalar sebebiyle siyasi ve ekonomik belirsizlik hâlen sürmektedir. Bu süreçte IKBY ile önce Kobani'ye peşmerge geçişi konusunda iş birliği yapan Türkiye'nin DAESH ile mücadele eden gruplar için önerdiği eğitim-donat teklifi de IKBY tarafından desteklenmiştir.

İlişkilerin sekteye uğramasının bir diğer nedeni ise, Mesut Barzani yönetimi tarafından Eylül 2017'de yapılan bağımsızlık referandumudur. Barzani'nin referandum kararına başta Türkiye, İran ve Irak olmak üzere bölge ülkeleri çok sert tepki göstermiş ve Kuzey Irak'la olan ilişkilerini dondurma kararı almışlardır. 25 Eylül 2017'de IKBY'de yapılan referandumda seçmenlere "Kürdistan bölgesinin ve bu bölge dışında kalan Kürt yerleşimlerinin bağımsız bir devlet

olmasını istiyor musunuz?" sorusu sorulmuş ve seçmenlerin %92,73'ü bu soruya "Evet" oyu kullanmıştır. Ancak Barzani, gördüğü tepkiler üzerine referandum sonrasında geri adım atarak istifa etmiştir. 2018'de yapılan seçimlerle birlikte Kuzey Irak yönetimi hem Bağdat ile hem de Ankara ve Tahran yönetimleriyle ilişkilerini düzeltme yönünde önemli adımlar atmıştır. Kuzey Irak-Türkiye ilişkilerinin önümüzdeki günlerde daha da olumlu bir seyir kazanacağını ifade eden uzmanlar, bu ilişkinin temelini petrol ve güvenlik ekseninde şekilleneceğini ifade etmektedir.

Türkiye'nin IKBY ile ilişkilerinin gelişmesinde Bağdat'la olan pozisyonu oldukça önem arz etmektedir. Ankara-Bağdat ilişkileri çeşitli nedenlerden dolayı dönem dönem bozulsada da IKBY referandumundan sonra giderek gelişen bir ivme kazanmıştır. İki ülke arasında başta güvenlik olmak üzere terör örgütü PKK, Irak'ın yeniden inşası, su sorunu ve DEASH'le mücadele gibi önemli sorunlar karşılıklı iş birliğini gerekli kılmaktadır. Bağdat hükümetinin, Türkiye'nin Kuzey Irak'ta PKK kamplarına yaptığı operasyonlara destek vermesi ve Türkiye'nin Irak'ın yeniden inşa edilmesi noktasında özellikle inşaat sektörüne yaptığı milyon dolarlık yatırımlar, ikili ilişkilerin güçlendirilmesini daha

da önemli hâle getirmektedir.

Türkiye'nin Bağdat Büyükelçisi Fatih Yıldız'ın yaptığı şu açıklama iki ülke arasındaki ticaretin boyutunu göstermektedir: "Irak ile ticaret hacmimiz 2020 yılında 20 milyar 666 milyon dolar olarak gerçekleşti. Böylece 20 milyar dolar hedefini aştık."

IKBY ve Irak merkezî hükümeti, Türkiye'nin ihracatında dördüncü sırada yer almaktadır. Bu ilişkilerde petrolün payı büyüktür; zira Kuzey Irak'ta çıkan petrolün yaklaşık %85'i Türkiye üzerinden işlenip satılmaktadır. Kuzey Irak ve Türkiye petrol dışında yıllık yaklaşık 2,5 milyar dolarlık bir ticaret hacmine sahiptir. Kuzey Irak piyasasında satılan malların %50'si Türk malıdır. Bunların büyük çoğunluğunu da temel tüketim ve ihtiyaç ürünleri oluşturmaktadır. Hasılı mevcut veriler dikkatle incelendiğinde, Türkiye ile Kuzey Irak arasındaki ticari ilişkilerin hayati önem taşıdığı görülmektedir.

Kaynak: Trademap

Güvenlik Operasyonları

Barzani hükümetinin 25 Eylül 2017'de yaptığı referandum sonrası bozulan ilişkiler, Mesut Barzani'nin istifa etmesinden sonra düzelmeye başlamıştır. Özellikle Başbakan Mesrur

Barzani'nin komşu ülkelerle yürüttüğü barışçıl diplomasi trafiği, Ankara-Erbil arasındaki buzları eritmektedir. Türkiye'nin bölge üzerindeki temel politikası güvenlik ve ekonomi odaklı olduğundan, 2019'da Kuzey Irak bölgesinde PKK'ya karşı başlatılan operasyonlara IKBY'nin zımni destek vermesi, ilişkilerin normalleşmesinde önemli rol oynamıştır. Türkiye'nin içeride PKK'ya yönelik yürüttüğü operasyonlar sebebiyle terör örgütünün kendine yeni bir alan oluşturma amacıyla olması, Ankara'nın sınır ülkelerle olan ilişkilerinin önemini artırmaktadır. TSK'nın 2019'dan bu yana Kuzey Irak bölgesinde PKK/KCK ve diğer terör örgütlerine yönelik operasyonları bağlamında bakıldığında ikili ilişkilerin kritik bir aşamadan geçtiği görülmektedir.

Pençe-1 Operasyonu

Türkiye'de güç kaybeden PKK, Kuzey Irak'ta yeni bir nüfuz alanı oluşturmak amacıyla faaliyetlerini arttırmıştır. Bu bölgeden Türkiye'ye yönelik tehditlerin artması üzerine, 28 Mayıs 2019'da Şekif Dağı, Lolan Suyu ve Şehit Derviş Tepesi'ndeki PKK hedeflerinin yok edilmesi amacıyla Pençe-1 Operasyonu başlatılmıştır. Belirlenen hedefler TSK tarafından önce havadan vurulmuş, daha sonra ise bölgeye komandolar indirilmiştir. 12 Temmuz 2019'da son bulan operasyonda 143 PKK'lı terörist

etkisiz hâle getirilmiş, 74 mağara imha edilmiştir. Pençe-1 Operasyonu sırasında TSK'ya ait insansız hava araçları (İHA) da etkin şekilde kullanılmıştır (Nûçe Ciwan, 2020).

Pençe-2 Operasyonu

Pençe-1 Operasyonu'ndan bir gün sonra başlatılan Pençe-2 Operasyonu bazı güvenlik uzmanlarınca yapılan yorumlara göre TSK'nın Kuzey Irak'a yerleşip "Kalıcı Üs" kurmaya başladığı operasyon olarak tanımlanmaktadır. Bazı kaynaklarda da operasyondan sonra bölgede bilhassa Türkiye sınırına yakın yerlerde kontrolün tamamen Türk güvenlik birimlerine geçtiği belirtilmiştir (KrdNew, 2019). MİT ve KDP'nin istihbarat örgütü olan Parastin, bölgede PKK'ya karşı mücadele etmektedir. Millî Savunma Bakanlığı tarafından 19 Temmuz 2019'da yapılan açıklamada, 17-19 Temmuz arası yapılan harekât neticesinde 34 PKK militanının öldürüldüğü belirtilmiştir. 4-5 Ağustos'ta yapılan kara harekâtları ile Misloke, Shiwah Vadisi, Malla İbrahim, Gorasher Dağı, Armuş Vadisi gibi bölgeler TSK tarafından ele geçirilmiştir. 10 Ağustos'ta, Pençe-2 Operasyonu başladığı andan itibaren 80 PKK militanının öldürüldüğü açıklanmıştır (Anadolu Ajansı, 2019).

Pençe-3 Operasyonu

Diğer harekâtlardan farklı olarak Pençe-3 Operasyonu, Irak'ın kuzeydoğusu yerine Irak'ın kuzeybatısındaki Sinat-Haftanin bölgesine yapılmış ve tespit edilen altı PKK kampı hedef alınmıştır. Pençe-3 Operasyonu'nun ikinci haftasında Haftanin bölgesindeki Hers Dağı kontrol altına alınmış, birkaç gün sonra (18 Eylül) T.C. Savunma Bakanlığı'ndan yapılan açıklamada da toplam 417 PKK'lının öldürüldüğü duyurulmuştur.

Pençe-Kartal Operasyonu

TSK, 15 Haziran 2020 gecesi 30'dan fazla F16'nın katıldığı Pençe-Kartal Operasyonu'nu başlatmıştır. Operasyonda Sincar, Mahmur, Zap, Haftanin, Avaşin, Kandil, Darabi ve Karaçok dağları savaş uçakları tarafından vurularak 81 PKK hedefi imha edilmiştir. Operasyonun ardından Irak Dışişleri Bakanlığı, Türkiye'nin Irak Büyükelçisi Fatih Yıldız'ı çağırarak Türkiye'ye nota vermiştir.

Pençe-Kaplan Operasyonu

Pençe-Kartal ve Pençe-3 operasyonlarıyla Haftanin'e kadar ilerleyen TSK, daha güneyde konuşlanan PKK hedeflerini imha etmek için Pençe-Kaplan Operasyonu adıyla yeni bir harekât başlatmıştır. Operasyonda PKK'ya ait 500'den fazla hedefin vurulduğu ve 62

teröristin etkisiz hâle getirildiği açıklanmıştır. Pençe operasyonlarıyla birlikte TSK, Irak sınırları içinde 40 kilometre derine kadar girmiş ve 30'dan fazla üs oluşturmuştur.

Pençe-Kartal-2 Operasyonu

18 Ocak 2021 tarihinde Millî Savunma Bakanı Hulusi Akar, beraberindeki bir heyetle Irak'ı ziyaret etmiştir. Ziyaret sırasında Irak İçişleri Bakanı Osman Ali Ferhud El Ganimi, Irak Savunma Bakanı Cuma Anad Sadun El Cuburi, Irak Cumhurbaşkanı Berham Salih ve Irak Başbakanı Mustafa el-Kazimi ile bir dizi görüşme gerçekleştiren Bakan Akar ve beraberindekiler, bir gün sonra da Erbil'e giderek Bölgesel Yönetim Başkanı Mesut Barzani ve dönemin Başbakanı Neçirvan Barzani ile de birer görüşme yapmıştır. Bu görüşmelerden yaklaşık bir ay sonra, 10 Şubat 2021 tarihinde Gara bölgesine hava indirme yapan Türkiye, Pençe-Kartal-2 Operasyonu'nu resmen başlatmıştır. Operasyon devam ederken 14 Şubat'ta Savunma Bakanlığı'nca yapılan açıklamada 48 PKK militanının öldürüldüğü, 2'sinin sağ olarak ele geçirildiği ve terör örgütüne ait birçok hedefin imha edildiği bildirilmiştir. Pençe-Kartal-2 Operasyonu'nun diğer operasyonlardan farkı ise, PKK'nın elindeki Türk rehinelere kurtarmaya yönelik olmasıdır. Ne var ki rehinelere tutulduğu mağaraya yapılan kurtarma

operasyonu sırasında PKK'lı teröristlerin burada tuttukları silahsız 13 esiri öldürdüğü anlaşılmıştır.

Pençe-Yıldırım ve Pençe-Şimşek Operasyonları

23 Nisan 2021 tarihinde Kuzey Irak'ın Metina ve Avaşin-Basyan bölgelerine Pençe-Yıldırım ve Pençe-Şimşek adıyla iki farklı operasyon düzenlenmiştir. Operasyondan önce Duhok il sınırları içerisinde (Haftanın de dâhil) 6 karakol ve 36 üssü bulunan TSK'nın bölgedeki üs sayısının operasyonun ardından 43'e yükseldiği bildirilmiştir. Operasyona dair yapılan açıklamada 460'tan fazla hedefin vurulduğu belirtilmiştir.

Sonuç

Türkiye-İKBY ilişkilerinin ulusal ve bölgesel koşullarda yeniden gözden geçirilip değerlendirilmesi beklenmektedir. Zira başta Bağdat olmak üzere ilgili tüm taraflar Erbil ile ilişkilerini gözden geçirmekte ve güncel şartlar doğrultusunda yeni tedbirler almaktadır. Merkezî hükümet ve ülkedeki dengelerin karmaşıklığı dikkate alındığında, Ankara'nın Erbil veya Bağdat arasında birini diğerine tercih etmesi pek olası görünmemektedir. Çünkü bir yandan Kuzey Irak'taki oyuncular yeni dönemde Irak siyasetinin kilit aktörleri hâline gelirken diğer yandan Bağdat-

Erbil hattındaki heyetler sürekli iletişim hâindedir. Ayrıca ABD ve İnan da KBY ile ilişkilerini geliştirmeye ve bölgedeki varlıklarını artırmaya çalışmaktadır. Türkiye'nin bölgede başta güvenlik olmak üzere ekonomi ve enerji noktasında Erbil yönetimiyle uzun süre iletişim kuramaması, bölgesel denetim bağlamında zafiyete neden olmaktadır. PKK/PYD terör örgütüne karşı yapılan birçok harekâta TSK ve

peşmerge güçlerinin birlikte mücadele etmesi, operasyonların az kayıpla sonuçlanmasında etkili olmaktadır. Bununla birlikte İnan ve ABD'nin Irak ve Kuzey Irak'taki politikaları, aralarındaki rekabetin ulaşacağı nokta, PKK'nın aldığı önlemler ve terör örgütünün Kuzey Irak'taki varlığının niteliği, Türkiye'nin Irak ve Kuzey Irak politikasını etkileyecektir.

KAYNAKÇA

ABD-Barzani ilişkisi için bk.

https://www.academia.edu/37256063/ABD_Barzani_Y%C3%B6netimi_%C4%B1li%C5%9Fkileri

Barzanilerin tarihi için bk.

<http://www.haksozhaber.net/irak-kurtleri-hangi-sureclerden-gecerek-bugune-geldi-97556h.htm>

Baykal, Zana. (2015). Irak Kürtlerinin Bağımsızlık Arayışı, Ortadoğu Analiz, ORSAM, Temmuz-Ağustos Cilt: 7 Sayı: 69, ss.33-35.

Bölgesel Yönetim web sitesi, Eğitim, <http://www.krg.org/articles/detail.asp?nr=146&lngnr=12&smap=03010900&anr=18691>

Cezayir Anlaşması için bk.

https://ipfs.io/ipfs/QmT5NvUtoM5nWFfrQdVrFtvGfKfMg7AHE8P34isapyhCxX/wiki/Cezayir_Anla%C5%9Fmas%C4%B1.html

İran'ın Kuzey Irak politikası için bk.

<http://tr.omrandirasat.org/yay%C4%B1nlar%C4%B1m%C4%B1z/makaleler/iran%E2%80%99in-kuzey-irak-politikasi-iran-ve-irakli-kurtler.html>

Kara Koçan, Ramazan. "1 Mart Tezkeresinden Günümüze Türkiye Kuzey Irak İlişkileri". https://www.academia.edu/19626696/1_Mart_Tezkeresinden_Bug%C3%BCne_T%C3%BCrkiye_nin_Kuzey_Irak_Politikalar%C4%B1

Kayhan Pusane, Özlem. (2017). "Türkiye'nin Kuzey Irak Politikasında Değişim: Turgut Özal ve Tayyip Erdoğan Dönemleri Karşılaştırmalı Analizi", Uluslararası İlişkiler, Cilt 14, Sayı 56, s. 39-53.

Partiler ve tarihleri için bk.

<https://tr.sputniknews.com/ortadogu/201707251029423297-gorran-hareketi-yeni-lider/>; <https://www.skynewsarabia.com/middle-east/696953-%D8%AE%D8%B1%D9%8A%D8%B7%D8%A9-%D8%A8-%D8%A7%D9%94%D9%87%D9%85-%D8%A7%D9%84%D8%A7%D9%94-%D8%AD%D8%B2%D8%A7%D8%A8-%D8%A7%D9%84%D9%83%D8%B1-%D8%AF%D9%8A%D8%A9-%D8%A7-%D9%84%D9%85%D9%86%D8%B7-%D9%82%D8%A9>

"Pençede boğulan işgalciler 'Pençe 2' ile nefes almak istiyor". Nûçe Ciwan. 13 Temmuz 2019. 16 Mayıs 2020 tarihinde kaynağından arşivlendi.

Rusya-Kuzey Irak için bk. <http://tr.rupelanu.com/sovyet-rusya-ve-kurt-iliskileri-488h.htm>; <http://politikaakademisi.org/tag/rusya-kuzey-irak-bolgesel-yonetimi-iliskileri/>; <http://www.karar.com/gorusler/ilyas-kemaloglu-yazdi-rusya-neden-bagimsiz-kurdistan-istemiyor-612853>; <https://www.aydinlik.com.tr/kose-yazilari/>

rafet-balli/2017-mart/rusya-kurt-meselesinin-hep-icinde-oldu; http://www.turkhareketi.org/m_26_carliktan-gunumuz-rusyasina-rusyanin-kurt-karti.html
“SETA’dan ‘Pençe Harekatı’ analizi: TSK Hakurk’ta kalıcı”. KrdNews. 18 Temmuz 2019 tarihinde kaynağından arşivlendi.

Tansi, M. Deniz. (2011). Yeni Orta Doğu’nun Şifresi: Irak’ın Kuzeyi, 38. İCANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara, Cilt 1, ss.1341-1350.

“Turkish jets ‘neutralize’ 6 PKK terrorists in N. Iraq”. Anadolu Ajansı. 10 Ağustos 2019 tarihinde kaynağından arşivlendi.

Türkiye-Barzani ilişkileri için bk. <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/yildiray-ogur/582472.aspx>

Türkiye-Kuzey Irak ilişkisi için bk. <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/2907/turkiye-nin-kuzey-irak-politika->

si#.XCXT0GgzaUl

Üstünel, Rüstem. (2015). “2003 Yılı Sonrası Irak’taki Gelişmelerin Türkiye’nin Güvenliğine Etkilerinin İncelenmesi”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kara Harp Okulu Savunma Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

https://tr.wikipedia.org/wiki/2017_K%C3%BCrdistan_B%C3%B6lgesel_Y%C3%B6netimi_ba%C4%9F%C4%B1m_s%C4%B1zl%C4%B1k_referandumu

https://www.stratejikortak.com/2017/09/turkiyenin-ikby-yap-tirimlari.html?__cf_chl_tk=L0fkWf-2FVp9yPcq5seFUZaMqaQeRwiEKK-C0N3x59K.Y-1637919648-0-gaNycGz-NCL0

<https://www.ft.com/content/150f00c-c-472c-11e5-af2f-4d6e0e5eda22>

<http://t24.com.tr/haber/pesmerge-tek-kursun-atmadan-kerkukte-kontrolu-ele-aldi,261321>

